

BALKAN SAVAŞLARI SIRASINDA KOLERA İLE MÜCADELE

Prof. Dr. Metin AYIŞIĞI*

Öz

Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları'ndaki başarısızlığının en önemli sebeplerinden biri de hazırlıksız olması idi. Bilhassa askerler arasında daha sonra da siviller arasında yayılan kolera büyük problem olmuştur. Sağlık koşulları bakımından son derece eksik bir durumda olduğu anlaşılan birliklerde temiz su önem arz ediyordu.

Balkanlardan gelen muhacirin ve askerler arasında görülen koleranın yayılmasını önlemek ve tedavi etmek için Osmanlı Devleti etkin tedbirler almıştır. Savaş boyunca neredeyse tüm Trakya'ya yayılan hastalık binlerce asker ve sivil etkilemiştir. Bu çalışmada, birçok telif eser ve COA belgeleri kaynak olarak kullanılacak ve ayrıntılı olarak işlenecektir.

Anahtar kelimeler: Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, İstanbul, Muhacirin, Kolera, Hastaneler.

Fighting With Cholera During The Balkan Wars

Abstract

One of the most important reasons for the failure of the Ottoman State in the Balkan Wars was its unpreparedness. Cholera, which spread among soldiers and then among civilians, was a major problem. Clean water was important in the troops, which seemed to be in an extremely incomplete state in terms of health conditions.

The Ottoman State took effective measures to prevent and treat the spread of cholera among the soldiers and immigrants from the Balkans. The disease spread to almost all Thrace during the war affected thousands of soldiers and civilians. In this study, many compilations work and Presidential Ottoman Archive documents will be used as sources and processed in detail.

Keywords: Ottoman Red Crescent Association, Istanbul, Immigrants, Cholera, Hospitals.

* Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, kalemer_33@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-4480-8971.

Giriş

Balkan Savaşları sırasında Bulgar ve Yunan zulmünden kaçan Müslüman halk ve asker Edirne ve Çatalca üzerinden İstanbul'a doğru yürüyorlardı. Gerçi İstanbul'da da hastalık yüzünden durum hiç de iyi değildi. Binlerce mülteci camilerde, hanlarda, kışla ve sur diplerinde yaşamaya çalışıyorlardı. Hatta pek çok muhacir soğukta yanlarında arabaları ve hayvanlarıyla İstanbul sokaklarına dağılmışlardı. Bunların çoğu da hastaydı.

Bu sıkıntılı durumda Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, zor durumda olan bu insanlara her türlü yardımı yapmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti, Balkan Savaşı sırasında ortaya çıkan bu duruma biraz da hazırlıksız yakalanmıştır. Zira hastaların tedavileri, barınaklara yerleştirilmeleri, karantina meselesi vs. ihtiyaçlarını sağlamakta zaman zaman yetersiz kalmıştır. İstanbul'daki birçok resmi ve özel binalar hastaneye çevrilmiştir. Ancak hasta ve yaralıların sayısının çokluğu sıkıntıların çözümünün zorlaştırmıştır.

Hastalığın Yayılması

Birinci Balkan Savaşı'nda Osmanlı Devleti, Bulgaristan karşısında ağır bir mağlubiyet almış ve Rumeli'deki topraklarından çekilmeye başlamıştı. Şüphesiz, Osmanlı'yı savaşlardan daha çok etkileyen olay kolera salgınıydı. Salgın o derece etkiliydi ki doktor ve hemşirelerden de kolera yüzünden ölenler oluyordu. Üstelik salgın, İstanbul'u da tehdit ediyordu.

Üstelik salgın yüzünden başta doktorlar olmak üzere diğer sağlık personeli de etkilenip ölüyordu. Asıl büyük tehlike İstanbul'un da tehdit altında olmasıydı.

Gerri dönüş yolunda koleradan ölen ve yol kenarlarında hasta ve yorgun Osmanlı askerleri

Bu zor durumda derhal harekete geçen Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, İstanbul'da ve yakın cephelerde hastaneler kurmuş, yaralı askerlerin taşınması için seyyar hastaneler dahil tüm vasıtaları kullanmıştır. Ayrıca büyük tren istasyonlarında yaralı bitkin durumda askerler için çayhaneler açmış ve muhacirlerin sorunlarıyla yakından ilgilenmiştir. Trakya'ya sevk edilmek üzere Anadolu'dan gelen askerlerin bir süreliğine İstanbul'da Kartal ve civarında bekletilmesi yüzünden, buradaki askerler de koleradan etkilenmiştir.

Bu arada İstanbul Belediye Başkanı Dr. Cemil Topuzlu Paşa, devreye girerek hastalığın yayılmasını önlemek için sevkîyatın durdurulmasını istemiş, ancak askerler karadan ve denizden Hadımköy'e gönderilmesi yüzünden kolera yayılmıştır.¹ İstanbul'daki mevcut hastanelerde kapasitelerinin üzerinde hasta yatırılmıştır. Balkan muhacirleri de tam bu sırada gelmiştir. Hasta muhacirler için Sarayburnu'nda çadırli bir merkez kurulmuş ve her gün çok sayıda koleralı hasta burada kabul edilmiştir. Cemil Paşa koleralı hastaları yatırmak için büyük camilerden istifade etmek istemişse de, Evkaf Nâzırı Ziya Paşa'nın buralara zarar verilebileceği kaygısı üzerine vazgeçmiştir. Ancak Şeyhülislam Cemalettin Efendi'nin devreye girerek *"Bu sıkıntılı durumda, değil camilerin birinin, hepsinin koleralılara ayrılmasına taraftarım, bu hususta fetva bile veririm."* sözleri üzerine koleralılar Sultanahmet, Şehzade, Ayasofya ve Nuruosmaniye camilerine yerleştirilmişlerdir. Bu durumda kolera yakalanmış askerler ve muhacirlerin tedavi, ibate ve iâşe işleri Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından üstlenilmiştir. Ayrıca Hadımköy, Yeşilköy ve Ispartakule'de koleralı hastalar için hastaneler açılmıştır.²

Balkan Harbi sırasında kötü hava şartları, temizliğe dikkat edilememesi ve diğer nedenler yüzünden yerlerinden yurtlarından perişan bir şekilde çıkarılan muhacirler yollarda atlattıkları tehlikelerden başka, benzeri bulaşıcı hastalığa da yakalanmışlardı. Kolera bunların en kötüsüydü. Özellikle ishal ve kusma ile kendini gösteren ve ölüme götürebilen bir hastalıktı. Bu yüzden Belediye Başkanlığı, Çerkezköy'den gelen muhacirlerde ve yaralı askerler arasında kolera ve dizanteri vakalarının görüldüğünü ve konudan Başkumandanlığın haberdar edilerek ordunun acil tedbir alması hususunda bilgilendirilmesini Dâhiliye Nezaretinden istemiştir.³

Osmanlı Ordusu'nun Kırklareli ve Lüleburgaz'dan çekilmesinin ardından Çatalca hattına çekilen birlikler arasında başta kolera olmak üzere bazı salgınlar görülmüştür. Ekim 1912'den itibaren orduda ortaya çıkmış olan kolera önce hafif seyretmişse de kısa zamanda Çatalca hattındaki ve özellikle Hadım-

¹ Cemil Topuzlu, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Haz.: Hüsrev Hatemi - Aykut Kazancıgil, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982, s. 96; Tülin Acer, *Balkan Muhacirlerinin Yaşadığı Sorunlar (1912-1914)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2008, s. 18.

² Metin Ayışığı, "1912 Balkan Savaşları Sırasında İstanbul'a Göç Eden Muhacirlerin Durumlarına Dair", *Uluslararası Multidisipliner Akademik Çalışmalar Sempozyumu Tam Metin Bildiriler Kitabı*, Berlin, 28 Haziran - 01 Temmuz 2018, s. 201.

³ Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makus Talihi: Göç*, İz Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 245-246.

Balkan muhacirleri İstanbul sokaklarında

köy bölgesindeki on binlerce kişiyi etkilemiştir.⁴ Dolayısıyla binlerce hastanın bulunduğu askeri çadırların tümü söndürülmüş, kireç tozu ile dezenfekte edilmeye çalışılmıştır.⁵

Çatalca ve Hadımköy civarındaki askeri birlikleri kırıp geçiren kolera, 1912 Kasım-Aralık ayları boyunca Yunan basın organları sütunlarında geniş yer bulmuştur. 17 Kasım (4 Kasım) 1912 tarihli Embros Gazetesi'ne göre kötü hava koşulları, salgınlar ve beslenme bozukluğu yüzünden Osmanlı askerinin durumunun kötü olduğu ve kolera sebebiyle ordu birliklerinde büyük kayıplar olduğu tespit edilmişti.⁶

Çatalca savunma hattındaki birliklerde, yeterli sayıda doktor, sağlık personeli, hastanelerde malzeme ve ilaç son derece azalmıştı. Askeri birliklerde, kolera ve dizanteri bütün şiddetiyle devam ediyordu. Bu salgın hastalıklara karşı, yeterli tedaviler yapılmadığı gibi kolera gibi hijyen ortamının olmadığı yerlerde artan ve hızla bulaşan hastalıklar için tam olarak koruyucu tedbirler de alın-

⁴ Mesut Çapa, "Balkan Savaşı'nda Kızılay (Osmanlı Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 1, Ankara 1989, s. 95.

⁵ Nilüfer Erdem, "Balkan Savaşları Döneminde Yunan Basınında Kolera Vakaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 52, Güz 2013, s. 808.

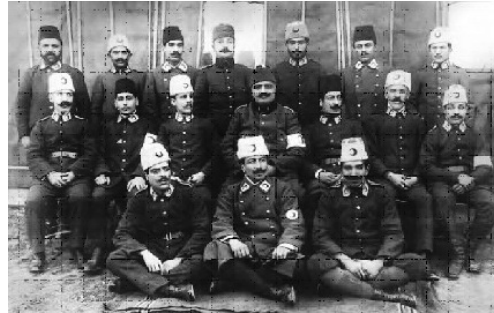
⁶ Erdem, "a.g.m.", s. 808.

mıyordu. Haklı olarak koleralı hastalar, İstanbul'a gönderilmiyor, Hadımköy ve Yeşilköy civarındaki tahaffuzhanelerde tedavi edilmeye çalışılıyordu.⁷

Ordunun Kırklareli'nden çekilişi sırasında Hadımköy başta olmak üzere büyük bir alana yayılan kolera nedeniyle binlerce kişi hastalığın pençesine düşmüştü. Bundan dolayı, koleralılarla temas eden askerlerin diğer askerlerden uzaklaştırılması gerekiyordu. Bu hastalıklı askerlerin diğer asker ve halk ile temaslarının engellenerek, daha uygun yerlerde gözlem ve tedavi altına alınmaları için büyük camilere yerleştirilmesi elzemdi. Ayastefanos ile Makriköy ve diğer yerlerdeki hastalığın bulaşmaması için askerlerin bu merkezlerden uzak çadırlarda bulundurulması şarttı.⁸ Nitekim Sarayburnu'nda kurulan tahaffuzhanedeki asker arasında kolera ortaya çıkması sebebiyle kolera'nın halka bulaşmaması için, hasta askerlerin şehre sokulmaması ve kolera vakalarının derhal Emanet-i Sıhhiye Müdüriyeti'ne ihbar edilmesi gerekiyordu.⁹ Hilal-i Ahmer Cemiyeti, yaralı ve hasta askerler için, cepheye yakın yerlerde yeni hastaneler kurdu. Aynı zamanda da halka çağrı yaparak Cemiyete bağışta bulunmalarını istedi.¹⁰

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Darülfünun, Kadırga, Vefa, Demirkapı, Muhacirin, Ayestefanos, Ispartakule ve Hadımköy hastanelerini faaliyete geçirmiş, Taşkışla, Bandırma askeri hastanelerine, Kandilli, Sanayi-i Nefise, Şişli'de İngiliz Doktor Klemo tarafından açılan hastanelere personel tayin etmiş ve malzeme yardımında bulunmuştur. Bu hastanelerde hem savaş yaralıları tedavi edilmiş, hem de Balkan Savaşı sırasında perişan bir vaziyette İstanbul'a akan muhacirlerinden hasta olanlar yararlanmıştı.¹¹

Ancak bu kadar yoğun hasta, yaralı ve muhacirlerin yığılması sebebiyle İstanbul'daki hastanelerde yer kalmamıştır. Hadımköy Hastanesi, kolera sebebiyle 8 Kasım 1912'de 150 yataklı seyyar hastaneye çevrilmiştir. Kısa süre sonra barakalar ilâve edilerek 250 yataklı bir hastane haline getirilmiştir. İstanbul'a gelen koleralıların iâşesi Hilâl-i Ahmer tarafından karşılanmıştır. Ordunun Kırklareli'nden çekilmesinden sonra İstanbul'a gelen yaralı sayısı artmıştır. Bu gelişme yanında kış mevsiminin şiddetlenmesi üzerine yeni barakalar kurularak yaralı ve hasta kabulüne başlanmıştı.¹²

Kızılay Hadımköy Hastanesi Sağlık Heyeti:
Ortada Baştabip Dr. Burhaneddin Bey

⁷ Selda Kılıç, "I. Balkan Savaşı Döneminde Sağlık Hizmetleri ve Koşulları (Kolera Salgını)", *IX. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Genelkurmay Yayınları, Ankara 2005, s. 8.

⁸ *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA), DH.D.*, Dosya No: 165, Gömlek No: 16, 21 Ağustos 1913.

⁹ *COA, DH.İD.*, Dosya No: 166, Gömlek No: 5, 9 Eylül 1913.

¹⁰ *COA, DH.HMŞ*, Dosya No: 11, Gömlek No: 44, 2 Kasım 1912.

¹¹ Geniş bilgi için bkz. Seçil Karal Akgün - Murat Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, Ankara 2000, s. 104-113.

¹² *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnâmesi*, Ahmet İhsan Efendi Şürekası Matbaat-ı Osmaniye Şirketi, İstanbul 1987, s. 141-145.

Çatalca hattı üzerinde kalan ve İstanbul'a sevk edilemeyen askerlerin tedavileri için, hastalığın en fazla görüldüğü Hadımköy civarında, Hilâl-i Ahmer, 250 yataklı seyyar bir hastane açtı. Hadımköy hastanesinde kolera salgını önledikten sonra hasta ve yaralı askerlerin tedavilerine geçildi.¹³

Koleranın Yayılmaması İçin Alınan Tedbirler

Balkan Savaşı süresince Hadımköy başta olmak üzere geniş bir alana yayılan kolera salgını, binlerce asker ve sivil etkilemiştir. Alınan tüm tedbirlere rağmen kolera asker arasında yayıldığı gibi, İstanbul'a da sıçramıştır. Bunun için acil tedbirler devreye sokulmuştur:

- 1- İstanbul sularının koleraya karşı korutulması.
- 2- Anadolu'ya sevk edilecek muhacirlerin tahaffuz ve tebhirattan geçirilmesi.¹⁴
- 3- İstanbul'a gelen İngiliz Sâlib-i Ahmer Cemiyeti doktorlarına kolaylık gösterilmesi.
- 4- Dersaadet ve civarında kolera hastalığının devam ettiğinden Terkos Gölü'nde balık avı memnuiyeti meselesi için bir komisyon teşkil edilmesi lüzumu.
- 5- Terkos Gölü haritası ile mukavelename nüshalarının gönderilmesi.

Kolera, Birinci Balkan Savaşı'nda Osmanlı askerlerini katlediyor (1912-1913), *Le Petit Journal*, 01.12.1912

6- Terkos Gölü Balık Avı Mültezimi Mustafa Rifat'ın memnuiyetin kaldırılmasına dair protestonamesi.

7- Tarlada bulunan kavun, karpuz gibi ürünlerin dağıtımının kontrol altında tutulması. Nitekim koleranın artması sebebiyle fakir halk tarafından tüketilen kavunların İstanbul'a girmesinin ve satın alınması yasak edilmiştir.¹⁵

Bu arada Ayastefanos'a trenle sevk edilen koleralıların bekletilmeksizin derhal tahliyesi şarttı. Hadımköy'den gelecek olan bitkin ve koleralı askerlerin trenleri Ayastefanos'ta tutulmadan karadan ve denizden uygun yerlere gönderilmeleri kararlaştırıldı.¹⁶

¹³ Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi, s. 141.

¹⁴ Bu arada İstanbul'da ortaya çıkan kolera hastalığı hakkında tedabir-i tahaffuzi tedbirler alınarak hastanın tedavisi hususunda istihdam olunmak ve gerektiğinde kontratoları yenilenmek üzere Viyana'dan üç uzmanın süratle gönderilmesi için harekete geçti. COA, BEO, Dosya No: 4113, Gömlek No: 308423, 6 Kasım 1912.

¹⁵ Nitekim koleranın artması sebebiyle fakir halk tarafından tüketilen kavunların İstanbul'a girmesi ve satın alınması men edildi. COA, DH.İD., Dosya No: 50-2, Gömlek No: 30, 9 Ağustos 1912.

¹⁶ COA, BEO, Dosya No: 4114, Gömlek No: 308478, 16 Kasım 1912.

Bunların barındırılması konusunda mevcut binaların yetersiz kalması üzerine açıkta kalanlar için süratle barakalar inşa edilmiş ve bir de karantinahane yapılmıştı. Bu tedbirler konusunda gevşekliği görülenlerin cezalandırılması da karar altına alınmıştı.¹⁷ Muhacir sevkiyatının Ayastefanos'tan yapılması zor olduğundan Makriköy'ün sevkiyat merkezi yapılması gündeme gelmiş, ancak bunların İstanbul'a uğratılmadan Anadolu'ya sevkleri kararlaştırılmıştı.¹⁸

Bu arada bazı fırsatçıların muhacirler üzerinden haksız kazanç elde ettikleri anlaşılıyordu. Nitekim Tekirdağ ile çevresinden gelen muhacirlerin kolera nedeniyle süratle Sirkeci'den Anadolu yakasına sevkleri sırasında vapura nakillerinde bazı kimselerin para aldıkları haberi üzerine harekete geçen Emniyet, 29 Ekim 1912 tarihi itibarıyla söz konusu şahısları yakalayıp haklarında yasal işlem başlattı.¹⁹

Osmanlı Hükümeti, hastalığın yayılmasının önlenmesi ve tedavisi için doktor, ecza ve tıbbi yardım sağlanması yanında İtalya ile temasa geçti. Gerekli olan tıbbi levazımın sağlanması ve karantina vb. tedbirleri devreye soktu.²⁰ Ancak yaralı askerlerden koleraya yakalananların İstanbul'a sevk edilmeyecek oldukları yerde tedavi edilmeleri daha uygun görüldü.²¹

Karantina

Alınan bütün tedbirlere rağmen hastalık İstanbul'a da ulaşmış bulunuyordu. Bu zor dönemde şehirde koleranın daha fazla yayılmasının önlenmesi için yeni tedbirler alınması elzemdi. Hastalığın muhacirler ve İstanbul'a sevk edilen askerler aracılığıyla yayıldığı ve bu sebeple bunların İstanbul'a gelmeden önce uygun bir mahalde sıkı bir kordon ve dezenfeksiyona tabi tutulduktan sonra gelmelerine müsaade edilmesi; İstanbul'da bulunanların ise halkın arasına karışmalarının kesinlikle önlenmesi gerekiyordu.

Bu tedbirlerden birisi ise hastaların tamamen izole edilmesi idi. Nitekim koleranın hızlı bir şekilde yayılma eğilimi göstermesi üzerine Harbiye Nezareti, Trakya ve İstanbul'da görülen kolerallıların sayısının gittikçe arttığını tespit etmiş ve adalardan birinin boşaltılarak kolerallıların orada tedavi ve bakımalarının uygun olacağını düşünmüştü.²²

Hilâ-i Ahmer'in kolerallılara mahsus
Hadimköyü Hastanesi

¹⁷ COA, BEO, Dosya No: 4114, Gömlek No: 308493, 13 Kasım 1912.

¹⁸ COA, BEO, Dosya No: 4108, Gömlek No: 308062, 04 Kasım 1912.

¹⁹ COA, BEO, Dosya No: 4111, Gömlek No: 308307, 12 Kasım 1912.

²⁰ COA, DH.İD., Dosya No: 57, Gömlek No: 6, 02 Ocak 1912.

²¹ Dahiliye Nezareti'nden Sadaret'e yazılan 27 Ekim 1912 tarihli mahrem ve acele kaydıyla yazılan tezkere için bkz. COA, BEO, Dosya No: 4110, Gömlek No: 308242, 27 Ekim 1912.

²² Ağanolu, a.g.e., s. 246.

Ayrıca, muhacirlerin Anadolu'ya sevk edilmeden önce, gönderilecekleri yerlerde iskânlarının en iyi şekilde yapılabilmesi için hastalıklı olanlara gerekli olan tecrithanelerin hazırlanmasının mahalli muhacir komisyon ve müdüriyetlerinin görevi olduğu açıkça belirtilmişti.²³

Koleranın halka bulaşmasını önlemek için, hasta askerlerin şehre sokulmaması ve orduda ortaya çıkan kolera vakalarının derhal Emânet-i Sıhhiye Müdüriyeti'ne bildirilmesi gerekiyordu.²⁴ Bunun için birliklerden gönderilecek asker Ayastefanos ve Edirnekapı'da muayenesi yapılacak, sonra da koleralı olanların ayrılarak, tathirat ve tebhirat-ı fenniye yapıldıktan sonra şehre girmeleri ve erzak nakline memur bulunanların orduya karışmadan erzakı teslim ettikten sonra geri dönüşleri sağlanacaktı.²⁵

Kolera salgını nedeniyle öncelikle İstanbul'daki bütün okullar tatil edilerek derhal sağlık tedbirleri uygulanmaya başlandı. Resmi ve özel bütün okulların tatil edilmesi ve bu tatil esnasında izdihama sebep olacak merasimlere meydan verilmemesi gerekiyordu.²⁶ Salgın dolayısıyla okullarda sağlık tedbirlerine riayet edilmesi hususu ayrıca Maarif Müdürlüğü'ne gönderildi.²⁷

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşı Sırasında Kurduğu Bazı Hastaneler

Balkan Savaşları'nda en yoğun çarpışmaların İstanbul'a yakın yerlerde meydana gelmesi ve yaralıların İstanbul'a yakın hastanelere taşınması sebebiyle İstanbul'da daha fazla hastane ihtiyaç doğmuştur. Okullar, konaklar ve hatta apartmanlar bile hastaneye çevrilmiştir.²⁸ İstanbul'a çok sayıda yaralı ve hasta muhacirin gelmesi ile beraber toplamda 30.000 yatağa ihtiyaç olduğu ve bu bağlamda yeni hastanelerin inşa edilmesinin gerektiği tespit edilmişti. Ancak kısa süre içinde yeni hastanelerin inşa edilemeyeceği aşikâr olduğu için büyük okullar hastane haline çevrilmiştir. Hatta İstanbul'daki yatılı okullar bile yaralı askerlerin tedavisi için hastane olarak kullanılmıştır.²⁹

Orduya ve İstanbul'a yayılan koleranın bertaraf edilebilmesi için bu konuda ayrılan tahsisatın bir kısmı hastane ve müşahede odası açılmasına harcanmak üzere Şehremaneti'ne verildi.³⁰

Bu arada asker arasında yayılan kolera vakaları üzerine seyyar bir kolera hastanesi olarak Ispartakule Hastanesi 27 Aralık'ta açılmıştır. Yine Hadımköy Hastanesi, kolera sebebiyle 150 yataklı olarak seyyar hastane olarak hizmet vermeye başlamıştır. Daha sonra barakalar inşa edilerek 250 yataklı bir

²³ Ağanoğlu, *a.g.e.*, s. 247.

²⁴ COA, *DH.İD.*, Dosya No: 166, Gömlek No: 5, 9 Eylül 1913.

²⁵ COA, *BEO*, Dosya No: 4124, Gömlek No: 309258, 15 Aralık 1912.

²⁶ COA, *MF.MKT*, Dosya No: 1174, Gömlek No: 53, 22 Ağustos 1911.

²⁷ COA, *MF.MKT*, Dosya No: 1193, Gömlek No: 15, 5 Aralık 1913.

²⁸ Pelin Demir, *Balkan Savaşları Sırasında İstanbul'da Gündelik Hayat (1912-1913)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ocak 1919, s. 55.

²⁹ COA, *MF.MKT*, Dosya No: 1182, Gömlek No: 59, 9 Kasım 1912.

³⁰ Maliye Nezareti'nden Sadaret'e yazılan 6 Kasım 1912 tarihli yazı için bkz. COA, *BEO*, Dosya No: 4113, Gömlek No: 308405.

İstanbul'a gelen muhacir ve askerler şehirde koleraı daha da yaygınlaştırmıştı.

hastane haline getirilmiştir. Kış mevsiminin bastırması ve koleraın artması sebebiyle barakalar çadırlardan ayrılarak çadırlara yaralı ve hastalar yerleştirilmiştir.

Aynı şekilde Londra'dan getirilen çadırlarla Ayastefanos'ta Ponta mevkiinde 100 yataklı bir seyyar hastane daha kuruldu.³¹ Önceden 100 yataklı olarak açılrsa da, kolera salgını yayılmaya başlayınca yatak sayısı artırılmıştır.³² Ayastefanos'taki Ayamama Çiftliği'nde zayıf ve koleralı hastalar için barakalar inşa olununcaya kadar çevredeki evlerin kiralanarak hastaların oraya nakli de sağlanmıştı.³³ Almanya'dan getirilmiş çadırlar ve barakalarla oluşturulmuş 70 yataklı bir hastane de ayrıca Ispartakule'de açılmıştır. Bu hastanelere sadece koleralı hastalar nakledilmeye çalışılmıştır.³⁴

Özellikle kolera salgını sırasında Sıhhiye Nezâreti tarafından Demirkapı civarında barakalar inşa edilmesiyle 110 yataklı bir hastane daha açılmıştır. Koleraya yakalanan askerler burada geçici olarak tedavi edilmiştir. İm-kânsızlıklar nedeniyle Sıhhiye Nezâreti burayı kapatmak istemişse de kolera ile mücadelede sağlanan başarıdan dolayı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, 14 Şubat 1913 tarihinde hastanenin her türlü işlevini üstlenerek, buraya bir sıhhiye heyeti atayarak hastanenin faaliyetlerini devam ettirmiştir.³⁵ Demirkapı Hastanesi'nden başka Ispartakule, Hadımköy ve Yeşilköy hastanelerinde koleralı hastalara tedavi uygulanmıştır.³⁶

³¹ Metin Ayışığı, "Balkan Savaşları Sırasında Osmanlı Hilal-i Cemiyeti'nin Kurduğu Hastaneler ve Kolera İle Mücadele", *VII. Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (Balkanlar'a ve Balkanlar'dan Göçler (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e), Tam Metin Bildiri Kitabı*, Cilt: II, 18-21 Eylül 2019, Edirne, s. 741.

³² Demir, *a.g.e.*, s. 59; *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi*, s. 141-145.

³³ COA, MV., Dosya No: 171, Gömlek No: 28, 19 Kasım 1912.

³⁴ Demir, *a.g.e.*, s. 76.

³⁵ Mesut Çapa, "Balkan Savaşı'nda Kızılay (Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti)", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 1, Ankara 1990, s. 96.

³⁶ Cemal Sezer - Ömer Metin, *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşlarında Muhacirlere Yardımları*, I. Baskı, Türk Kızılayı, Üç S Ltd. Şti. Yayınları, Ankara 2016, s. 68.

Hasta ve yaralı arabaları ile Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Sıhhiye-i Askeriye'ye yardımı

Tekirdağ ve çevresinden getirilen yaralı ve koleralılar ise, Şehremaneti tarafından Maltepe Hastanesi'ne nakledilse de ciddi bir sağlık tehlikesi olduğu için sevk edildikleri yerlerde kurulan seyyar çadırlarda tedavi edilmiştir. Çatalca hattındaki askerin morali yerinde olsa da erzak ve levazımata süratle sevki, orduda kolera hastalığının ortadan kaldırılması için mahalline bir heyet gönderilmesi, toplanan askerlerin noksanlarının teftişi ve sevkiyatın idaresi için askeri ve mülki makamlardan oluşan bir komisyon teşkil edildi.³⁷

Ancak kolera vakalarının artması üzerine Sahra Sıhhiye Müfettişliği bunların İstanbul'a sokulmayıp Yeşilköy'de (Ayastefanos) tedavi edilmelerini istedi. Bunların tedavisi için de Yeşilköy'de Rum okulunda Sâri Hastalıklar Hastanesi kurulmuştu. Daha sonra birkaç ev bu işe ayrılmış ve oradaki tarlaya hastane çadırları kurulmuştu. Bu dönemde bir kolera kampına dönüşmüş olan Yeşilköy, "kolera tarlası" adıyla anılır olmuştur.³⁸

Hastalığın yoğun olduğu dönemde Ayasofya başta olmak üzere bazı camiler ibadete kapatılarak hasta askerlere açılmışlardır. Ağır hastalar Ayasofya'ya, zayıf olanlar ve salgın hastalığı bulunmayanlar diğer camilere gönderilmişlerdir. Özellikle Ayasofya'nın hastalara açılması Yunan basınının ilgisini çekmiş, Embros Gazetesi 18 Kasım (5 Kasım) 1912 tarihinde, "Ayasofya Koleralıların Hastanesi Oldu" manşetini atmıştır. Haberde kilise olarak bahsedilen Ayasofya'ya Çatalca cephesinden getirilen koleralı askerlerin yerleştirildiği, ortaya çıkmış olan durumun Yunan halkını üzdüğü ifade edilmiştir.³⁹

³⁷ COA, BEO, 4112, Gömlek No: 308389, 13 Kasım 1912.

³⁸ Erdem, a.g.e., s. 809.

³⁹ Erdem, a.g.e., s. 809.

Balkan Harbi'nin başlamasından 31 Aralık 1912'ye kadar İstanbul'daki toplam kolera vakası 2.342, bunlardan şifa bulan ve tedavi altında bulunanlar ise 1.195 kişiden ibarettir.⁴⁰ Menzil hastanelerinde toplam 219 subay ile 11.443 er kolera yakalanmış, bunlardan 29 subay ile 3.301 er hayatlarını kaybetmiştir. İkinci Çatalca Muharebesi'nden Barış Antlaşması'na kadar geçen sürede ise 362 subay ile 35.588 er salgın hastalıklara yakalanmıştır. Bu süre zarfında 129 subay ve 8.769 erin tifo ve kolera hayatını kaybetmiştir. Ancak savaş içinde bulaşıcı hastalıklardan ölenlerle ilgili kesin istatistiklere erişilemediğinden, asker ya da sivil tam olarak kaç Osmanlı vatandaşının kolera hayatını kaybettiğini söylemek mümkün değildir.⁴¹

Muhacirlerin Karşılaştığı Bazı Sorunlar

Göç sırasında ve sonrasında muhacirler birçok sorunla karşı karşıya kalmışlardır. Bu sorunlar arasında beraberlerinde getirdikleri hayvanların durumu önemlidir. Zira bu insanların hayvanları kasap esnafına ulaşmadan bazı muhtekirler tarafından ellerinden yok bahasına satın alınmıştır. Muhtekirler düşük fiyatla hayvanları satın aldığından muhacirler büyük zararlara uğramışlardır. Ayrıca göç yolunda ölen birçok hasta sağlık kurallarına dikkat edilmeden gömülmekteydi. Bu konuda yerel yöneticiler uyarılarak acil tedbirlerin alınması istenmiştir.⁴²

Salgın hastalıklar muhacirlerin belini büken en önemli sorundu. Tekirdağ ve çevresinde artan kolera sebebiyle burada bekleyen muhacirlerin zaman geçirilmeden sevkleri gerekiyordu. Nisan 1913 itibarıyla muhacirlerin aşılması ve bu konuda yerel yöneticilerin gözetiminde sıhhiye komisyonlarının kurulması gündeme geldi. Salgınlar bazen bir bölgede başlayıp, iskân edilen muhacirlere de bulaşmaktaydı. Buna mümasil İzmir ve çevresinde baş gösteren kolera Selanik'ten deniz yoluyla gelen muhacirlere de bulaşmıştı.⁴³

Rumeli'den başlayan göç sırasında muhacirlerin geçtiği yollar üzerinde kolera ölen o kadar çok insan vardı ki hastalar sağlık kurallarına fazla dikkat edilmeden defnedilmek zorunda kalıyordu. Mezarların üzerine bile yeterince kireç atılmıyordu.⁴⁴ Bu koşullarda muhacirlerin hasta olmaması imkânsız gibiydi. Çerkesköy'den gelen muhacirlerde ve yaralı askerler arasında kolera'nın yanı sıra dizanteri vakalarına da rastlanmıştır.⁴⁵

Bir seyyar hastane

⁴⁰ Ağanoğlu, *a.g.e.*, s. 246.

⁴¹ Erdem, *a.g.e.*, s. 816.

⁴² Ayışığı, *a.g.e.*, s. 192.

⁴³ *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA), Siyasî Kısım Belgeleri (HR.SYS), D. 2029/10.*

⁴⁴ Sezer Arslan, *Balkan Savaşları Sonrası Rumeli'den Türk Göçleri ve Osmanlı Devleti'nde İskânları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2008, s. 131.

⁴⁵ Ağanoğlu, *a.g.e.*, s. 246.

Balkan Harbi'nin sırasında olumsuz hava koşulları, uzun ve zahmetli geçen yolculuk nedeniyle muhacirler yollarda birçok tehlikeyle karşı karşıya kalmıştı. Bu tehlikelerin en önemlilerden biri de bulaşıcı hastalıklara yakalanmaktı. Kolera bu hastalıkların en tehlikeli ve ölümcül olanıydı.⁴⁶

Bu insanlar hasta, aç ve perişan, bir durumda canlarını bile zor kurtararak gelmişlerdi. Devam eden savaş nedeniyle muhacirlerin sağlık kurallarına dikkat etmeleri çok zordu.

Kırklareli'den yola çıkan muhacirlerin İstanbul'a ulaşmaları günlerce süren zahmetli bir yolculuğun ardından gerçekleşebiliyordu. Çocuklar, kadınlar ve yaşlılar yolculuk sırasında ayrıca açlıkla da mücadele ediyorlardı. İstanbul Şehremini Cemil Paşa (Topuz) muhacirlerin durumunu şöyle anlatmaktadır: *"Muharebenin ilanından sonra şehrimize muhacirler gelmeye başlamıştı. Ama ne geliş... Hepsi sefil ve perişan halde. Aç ve çıplak Sirkeci'ye çıkartılıyorlardı. Anadolu'ya bölük bölük gönderilmelerine rağmen İstanbul'da 40-50 bin hasta ve bakımsız muhacirin bulunmasının önü alınmıyordu."*⁴⁷

Muhacirler arasındaki bulaşıcı hastalıklarda koleradan sonra görülen en fazla vaka çiçek hastalığı idi. Savaşın hemen başında İstanbul'a akın eden muhacirlerin toplu olarak geçici iskâna tabi tutuldukları Yedikule Surları dışındaki barakalarda bu hastalığın görülmesi üzerine, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti aşılama çalışmalarına başlamıştı. Bilhassa yaz mevsiminin yaklaşmasıyla 27 Ağustos 1913 tarihi itibarıyla muhacirlerin iskân mahallerinde koleraya karşı bir aşı kampanyası başlatıldı.⁴⁸ Gülhane'de Dr. Reşat Rıza ve Dr. Mustafa beylerin hazırladıkları kolera aşısı, 1913'te orduda kullanılmaya başlanmıştır.⁴⁹

Salgın hastalıkların bu kadar geniş bir alana yayılmasında, Balkanlardan göç ederek İstanbul'a oradan da diğer vilayetlere giden muhacirler etkili olmuşlardır. Muhacirler, geldikleri yerlerdeki bulaşıcı hastalıklarla geçmiş oldukları yerlerden aldıkları hastalığı yerleşim bölgelerine taşımışlardır.

I. Balkan Savaşı'nın sona ermesiyle devlet daha rahat hareket etmeye başlamış ve kolera konusu Meclis-i Vükelâ gündemine gelmişti. 2 Nisan 1913 tarihli kararda, yaz mevsiminin yaklaşmasıyla kolera hastalığının yayılması ihtimaline karşı gereken sağlık tedbirlerin alınması için seyyar sıhhiye heyetleri oluşturularak gereken yerlere gönderilmesi ve bu işle uğraşmak üzere bir kolera komisyonu kurulması kararlaştırılmıştı. Buralara gönderilen muhacirlerin aşılınması çalışmaları için bir başka komisyon teşkili kararlaştırılmış ve bunun için 50.000 liralık bir tahsisat istenmişse de, bütçe yetersizliğinden dolayı 5.000 lira gönderilmiştir.⁵⁰

Balkan savaşlarında görev alan doktor Mehmet Derviş, Edirne'nin geri alınmasından sonra kolera nedeniyle askerlerin çektiği sıkıntıları ve içinde bulunulan koşulları şöyle aktarmaktadır:

⁴⁶ Arslan, a.g.e., s. 130-131.

⁴⁷ Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 94-95.

⁴⁸ COA., MV.D., 175/123, 27 Ağustos 1913.

⁴⁹ Erdem, a.g.e., s. 805.

⁵⁰ Ağanoğlu, a.g.e., s. 247.

“Edirne’deki sevinçli günlerimiz uzun sürmedi. Yazın bu sıcak günlerinde (Ağustos 1913) tümende askerler arasında kolera ortaya çıktı. Ordugâhımızın değiştirilmesine, şehirden uzaklaştırılmamıza lüzum görüldü. Bu sebepten Edirne istihkâmlarının doğusundaki geniş bir sahaya nakledilerek karantinaya tabi tutuldu. Her taraftan ilişki kesildi. Kendi kendimizi idareye mecbur olduk. Hemen genel temizliğe, askere aşı yapmaya başladık. Bu esnada, bizim taburda da birkaç vaka çıktı. Bunları bir yere gönderemedik. Öyle bir teşkilat yoktu. Onları kendim tedavi edecektim. Çadırlara revimsi bir yer yaptık. Sıhhiyeciler, eczacı ve ben bunun etrafında toplanarak insanların tedavilerine çalıştık. Hastalık, kusma, ishal ile başlıyor, el-ayak buz gibi soğuyor, dudaklar, tırnaklar mosmor oluyor, dil paslanıyor, hasta konuşmuyor, yüzde korkunç bir manzara oluşuyordu. Elimizde; Laudanum, Zeytikâfurî’den başka ilaç; çaydan, pirinç çorbasından başka yiyecek yoktu. Hastalar ancak beden dirençleri, güneş ve tertemiz hava gibi doğal kuvvetler sayesinde kurtuluyordu. Böylece ölümden hayata, hastalıktan nekahete geçmiş oluyorlardı...”⁵¹

İstanbul’da muhacir sayısının artması üzerine 11 Kasım 1912 tarihinde Hâriciye Nâzırı’nın başkanlığında Meclis-i Umûr-u Sıhhiye’nin düzenlediği toplantıda koleraya karşı nasıl korunacağı ele alınmış ve alınan karar gazeteyle ilan edilerek halka duyurulmuştur. Buna göre koleradan korunmanın yolları şöyle belirlenmiştir:

“Kolera ve Sıhhat-i Umûmiyeye Ait Resmî Beyânât

Şehrimizin ve vatanımızın bu kolera belasından kurtulmasını istiyorsanız, işi yalnız hükûmete bırakmayınız. Sizlere de düşen vazife vardır. Sizin alacağınız tedbirler hükümetinkinden daha faydalıdır. Çünkü sıhhat-i umumimiz efradın sıhhat-i yekûnudur:

- 1- Temizlik koleraya karşı en büyük tedbirdir.
- 2- Ellerinizi bol sabunlu suyla yıkayınız. Sonra mümkün ise ispirto, limon suyu, sirkeyle temizleyiniz.
- 3- Ellerinizi yıkamadan bir şey yemeyiniz, parmaklarınızı ağzınıza götürmeyiniz.
- 4- İçeceğinizi, ağzınızı çalkalayacağınız suyu kaynatınız.
- 5- Yiyecek ve içeceklerinizi pişirmeden ve kaynatmadan asla yemeyiniz.
- 6- Yemek kaplarınızı kaynar suyla temizleyiniz.
- 7- Abur-cubur yemeyiniz, vaktinde yatıp kalkınız.
- 8- Yiyecek ve içeceklerinizi sineklerden koruyunuz.
- 9- Kundura ve üzerinize giydiğiniz paltonuzu kapı yanında bırakınız.
- 10- Kalabalık yerlere gitmeyip, birbirinize sürtünmekten çekininiz.
- 11- Abdesthanelere kireç kaymağı, %20 göztaşı, %5 sulu katran atmak çok faydalıdır. Abdesthaneden çıkınca ellerinizi sabunla yıkayınız.
- 12- Kay veya ishalde hemen doktora gidiniz.
- 13- Koleraya biri tutulunca derhal hükümet yetkililerine haber vermek en büyük insanlık ve vatanperverliktir. Çünkü hem hasta zamanında tedavi edilir. Hem de aile fertlerine sirayeti önlenir.

⁵¹ Sezer - Metin, a.g.e., s. 63-64.

14- Adı ishâlde bile mümkünse herkesin çamaşırlarını kaynatması, sonra yıkaması gereklidir. Kolera için elbiseler çok tehlikeli olduğundan dezenfekte etmeden ne kullanılmalı ne de kimseye verilmelidir. Bu tedbirlerle riayet etmek şartıyla koleradan asla korkmak ve telaşa düşmeye sebep yoktur.”⁵²

Hastalığın daha çok yayılmasını engellemek ve kontrol altında tutmak için Sıhhiye Nezâreti aşağıda belirtilen tedbirlerin alınması gerektiğini Dâhiliye Nezâreti'ne 27 Kasım 1912 tarihli yazıyla bildirmiştir:

1- Hastalık, muhacirler ve askerler vasıtasıyla İstanbul'a getirildiği için, bunların İstanbul dışında uygun bir yerde sıkı bir kontrol ve dezenfeksiyondan sonra İstanbul'a girmelerine izin verilmesi,

2- Koleraya yakalanıp değişik hastaneler ve özel hanelere yatırılan askerler dışında buralara kimsenin kabul edilmemesi,

3- Muhacir ile ahalinin kesinlikle temas etmemesi,

4- Şimdiye kadar İstanbul'un içerisinde önemli bir oranda kolera vakası görülmemiştir. Ancak böyle bir durumda derhal karantina uygulamasına geçilmesi,

5- Kolera nedeniyle karantinaya alınan bölgede hastaların düzenli olarak tedavi edilmesi, hane ve tecridhanelerde hastalar ile temas halinde olacakların mikrop taşımalarının kontrol edilmesi,

6- Koleranın bulunduğu mahallenin dezenfeksiyonuna dikkat edilmesi,

7- Su kontrolünün yapılması,

8- Koleraya “fakr-u zarûret” içerisinde yaşayanlar ile han ve kahvehanelerde yatan bekârlar daha kolay yakalandığından hamal, kayıkçı, kahveci gibi esnafın sıkı kontrol altında tutulması,

9- Mide ve bağırsakları bozan çürümüş meyve, sebze ve et satışının yasaklanması,

10- Koleraya karşı gereken tedbirlerin, halk tarafından bilinmesinin sağlanması,

11- Sıhhi memurlara, güvenlik memurlarının yardımcı olması,

12- Koleraya yakalanan hanelerin halkça bilinmesi için sarı birer yaftanın asılması.⁵³

Sonuç

Balkan savaşlarında Osmanlı ordusunun yenilgisinin ardında birçok neden vardır. Ancak bu nedenlerin belki de en önemlisi lojistik destek ve sağlık hizmetlerinin eksikliği ile asker arasında hızla yayılan kolera salgınıdır. Osmanlı Hükümeti, kolera salgını ile ilgili olarak Hilâl-i Ahmer Cemiyeti vasıtasıyla yerinde tedbirler almış olmasına rağmen yeterli olmamıştır.

Muhacirler, göçler ve geçici iskânları sırasında büyük sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Osmanlı Hükümeti bu sorunları bertaraf etmek için gerekli tedbirleri almaya çalışmış, muhacirlere askerlik ve vergi muafiyetleri

⁵² Sezer - Metin, *a.g.e.*, s. 65-67.

⁵³ Sezer - Metin, *a.g.e.*, s. 67-68.

sağlamıştır. Muhacirlerin sağlık sorunları konusunda bilhassa kolera ve çiçek hastalığına karşı aşı kampanyası başlatmış; İstanbul ve çevresinde yeni hastaneler açmıştır.

Devlet, yaralı askerlerin, muhacirlerin bakım ve tedavisi yanında salgın hastalıklarla mücadele ederken, diğer yandan savaş sırasında göç eden muhacirler için aşhaneler açarak yoksul insanları doyurmuştur. Balkan savaşlarında pek çok hizmetin yanı sıra kurduğu hastanelerle de büyük hizmetler vermiştir. Bilhassa bulaşıcı ve tehlikeli bir hastalık olan kolera ile mücadelede Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin olağanüstü çabaları kayda değerdir. Cemiyet, İstanbul ve çevresinde yeni hastaneler kurmuş, mevcut hastaneleri de değişen koşullara göre yeniden dizayn etmiştir. Çok salgın bir hastalık olan kolera yanında tifüs gibi hastalıklarla mücadele etmiştir. Dolayısıyla hastalığın daha da yayılmasını önlemiştir.

Kaynaklar

A- Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA):

- COA, *DH.D.*, Dosya No: 165, Gömlek No: 16, (18 Ramazan 1331) (21 Ağustos 1913).
COA, *DH.İD.*, Dosya No: 166, Gömlek No: 5, (7 Şevval 1331) (9 Eylül 1913).
COA, *DH.HMŞ*, Dosya No: 11, Gömlek No: 44, (22 Zilkade 1330) (2 Kasım 1912).
COA, *BEO*, Dosya No: 4113, Gömlek No: 308423, (26 Zilkade 1330) (6 Kasım 1912).
COA, *DH.İD.*, Dosya No: 50-2, Gömlek No: 30, (25 Şaban 1330) (9 Ağustos 1912).
COA, *BEO.*, Dosya No: 4114, Gömlek No: 308478, (06 Zilhicce 1330) (16 Kasım 1912)
COA, *BEO*, Dosya No: 4114, Gömlek No: 308493, (3 Zilhicce 1330) (13 Kasım 1912).
COA, *BEO*, Dosya No: 4108, Gömlek No: 308062, (24 Zilkade 1330) (04 Kasım 1912).
COA, *BEO*, Dosya No: 4111, Gömlek No: 308307, (2 Zilhicce 1330) (12 Kasım 1912).
COA, *DH.İD.*, Dosya No: 57, Gömlek No: 6, (2 Safer 1330) (02 Ocak 1912).
COA, *BEO*, Dosya No: 4110, Gömlek No: 308242, 27 Ekim 1912.
COA, *DH.İD.*, Dosya No: 166, Gömlek No: 5, (7 Şevval 1331) (9 Eylül 1913).
COA, *BEO*, Dosya No: 4124, Gömlek No: 309258, (5 Muharrem 1331) (15 Aralık 1912).
COA, *MF.MKT*, Dosya No: 1174, Gömlek No: 53, 22 Ağustos 1911.
COA, *MF.MKT*, Dosya No: 1193, Gömlek No: 15, (6 Muharrem 1332) (5 Aralık 1913).
COA, *MF.MKT*, Dosya No: 1182, Gömlek No: 59, (29 Zilkade 1330) (9 Kasım 1912).
COA, *BEO*, Dosya No: 4113, Gömlek No: 308405, 6 Kasım 1912.
COA, *MV.*, Dosya No: 171, Gömlek No: 28, (9 Zilhicce 1330) (19 Kasım 1912).
COA, *BEO*, 4112, Gömlek No: 308389, (13 Kasım 1912) (10 Zilhicce 1330).
COA, *Siyasi Kısım Belgeleri, (HR.SYS)*, D. 2029/10.
COA, *MV*, D.175/123, 27 Ağustos 1913.

B- Eserler

ACER, Tülin: *Balkan Muhacirlerinin Yaşadığı Sorunlar (1912-1914)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2008.

AĞANOĞLU, Yıldırım: *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi: Göç, İz Yayıncılık, İstanbul 2017.*

AKGÜN, Seçil Karal - ULUĞTEKİN, Murat: *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, TDV Yayınları, Ankara 2000.

ARSLAN, Sezer: *Balkan Savaşları Sonrası Rumeli'den Türk Göçleri ve Osmanlı Devleti'nde İskânları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2008.

AYIŞIĞI, Metin: “Balkan Savaşları Sırasında Osmanlı Hilal-i Cemiyeti'nin Kurduğu Hastaneler ve Kolera ile Mücadele”, *VII. Uluslararası Balkan Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (Balkanlar'a ve Balkanlar'dan Göçler (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e), Tam Metin Bildiri Kitabı*, Cilt: II, Edirne, 18-21 Eylül 2019.

_____ : “1912 Balkan Savaşları Sırasında İstanbul'a Göç Eden Muhacirlerin Durumlarına Dair”, *Uluslararası Multidisipliner Akademik Çalışmalar Sempozyumu, Tam Metin Bildiriler Kitabı*, Berlin, 28 Haziran-01 Temmuz 2018.

ÇAPA, Mesut: “Balkan Savaşı'nda Kızılay (Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti)”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 1, Ankara 1990.

DEMİR, Pelin: *Balkan Savaşları Sırasında İstanbul'da Gündelik Hayat (1912-1913)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Ocak 1919.

DÖLEN, Emre: *Türkiye Üniversite Tarihi: Osmanlı Döneminde Darülfünûn (1863-1922)*, Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2009.

ERDEM, Nilüfer: “Balkan Savaşları Döneminde Yunan Basınında Kolera Vakaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 52, Güz 2013.

HALAÇOĞLU, Ahmet: *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, TTK Basımevi, Ankara 1994.

KILIÇ, Selda: “I. Balkan Savaşı Döneminde Sağlık Hizmetleri ve Koşulları (Kolera Salgını)”, *IX. Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Genelkurmay Yayınları, Ankara 2005.

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnâmesi 1329-1331, Ahmet İhsan Efendi Şürekâsı Matbaa-i Osmaniye Şirketi, İstanbul.

SEZER, Cemal - METİN, Ömer: *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşlarında Muhacirlere Yardımları*, I. Baskı, Türk Kızılayı, Üç S Ltd. Şti. Yayınları, Ankara 2016.

TOPUZLU, Cemil: *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Haz: Hüsrev Hatemi - Aykut Kazancıgil, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Fakültesi Yay., İstanbul 1982.